

Mövzu:

BEYNƏLXALQ XÜSUSİ HÜQUQUN ANLAYIŞI, PREDMETİ VƏ MƏNBƏLƏRİ.

P L A N:

1. Beynəlxalq xüsusi hüququn anlayışı və predmeti.
2. Beynəlxalq xüsusi hüququn hüquq sistemində yeri.
3. Beynəlxalq xüsusi hüquq mənbələri: anlayışı və növləri.

Ə D Ə B İ Y Y A T:

D ə r s l i k l ə r:

S.S.Allahverdiyev – «Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq kursu». Dərslük. Bakı, 2007.

Z.Qafarov, A.Əbilov – «Beynəlxalq xüsusi hüquq». Dərslük. Bakı, 2007.

S.S.Allahverdiyev – «Azərbaycan Respublikasının Mülki hüquq kursu» 4 cildlik. Dərslük. Bakı, 2001-2009.

M.M.Boquslavskiy – «Mejdunarodnoe çastnoe pravo». Uçebnik. M., 2006.

Q.K.Dmitrieva – «Mejdunarodnoe çastnoe pravo». Uçebnik. M., 2004.

N o r m a t i v a k t l a r:

- «Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası». Bakı, 1995.

- «Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunu». Bakı, 2000

GİRİŞ:

Müasir dövrdə hüquqi və fiziki şəxslər səviyyəsində qurulan xarici əlaqələrin əsas kütləsi mülki dövriyyə ilə bağlı olur. Bura beynəlxalq xarakterli və ya xarici elementli, mülki, əmək, ailə münasibətləri daxildir. Məlumdur ki, dövlət daxilində mülki, əmək, ailə münasibətləri müvafiq konkret hüquq sahəsi ilə tənzimlənir. Xarici elementli analoji münasibətlərin statusu isə beynəlxalq xüsusi hüquqla müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi elan edildiyi andan ölkəmiz hüquqi dövlət, azad vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu kursu götürmüşdür. Belə bir cəmiyyət üçün insanların əsas hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi ilə yanaşı, inkişaf etmiş dünya dövlətləri ilə geniş şəkildə iqtisadi, mədəni inteqrasiya vacib şərtidir. Özünün daha çox qapalılığı ilə xarakterizə olunan, xarici məkanla nəinki geniş iqtisadi inteqrasiyanı, hətta şəxsi münasibətlər səviyyəsində belə əlaqələri arzu olunmaz hesab edən sovet rejiminin buxovları dağıldıqdan sonra Azərbaycanın iqtisadi məkanı xarici investorlar üçün açıq elan edildi, eyni zamanda, respublikamızın hüquqi şəxslər və vətəndaşları azad surətdə dünyaya çıxış əldə etdilər.

Təqdirəlayiq haldır ki, bu gün Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq xüsusi hüquqla bağlı bir sıra məsələlər qanunvericilik səviyyəsində həll edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi üçün yeni bir hadisə olan «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanun qəbul edilmiş, iqtisadi sahədə beynəlxalq xarakterli münasibətləri tənzimləmək üçün dünya dövlətləri tərəfindən qəbul olunan, **unifikasiya** edilmiş maddi hüquq normalarını özündə ehtiva edən bir sıra mühüm beynəlxalq müqavilələr **ratifikasiya** edilmişdir.

Müasir dünyada beynəlxalq xüsusi hüququn öyrənilməsi və tədrisinə xüsusi diqqət yetirilir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlardan biri olan «Beynəlxalq Hüquq İnstitutu» özünün 1997-ci il sessiyasında qəbul etdiyi qətnaməsində beynəlxalq xüsusi hüquqa xüsusi önəm verir: «Beynəlxalq xüsusi hüquq» kimi fundamental kursu dinləməyən heç bir tələbə hüquq fakültəsini qurtarmaq haqqında diplom ala bilməz.

Sual 1. BEYNƏLXALQ XÜSUSİ HÜQUQUN ANLAYIŞI VƏ PREDMETİ.

Beynəlxalq xüsusi hüquq termini 1834-cü ildə meydana gəlmişdir. Beləki, amerika hüquqşünası, ABŞ Ali Məhkəməsinin üzvü Cozef Stori «Münaqişəli hüquqa şərh» əsərində bu termini işlətdiyi dövrdən başlayaraq geniş tətbiq olunmuşdur. «Münaqişəli və yaxud ziddiyyətli, toqquşan hüquq bu gündə əksər dünya dövlətlərində xarici elementli mülki-hüquqi münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq xüsusi hüquq kimi qəbul edilir(international private law).

Beləliklə, öyrəndiyimiz bu fənnin adı XIX əsrin ikinci yarısından sonra qərbi ölkələrində geniş işlədilməyə başlanmışdır.

Sovet İttifaqının dağılması, keçmiş müttəfiq respublikaların hər birinin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüququn müstəqil subyektinə çevrilməsi post-sovet məkanında tamamilə yeni bir situasiyanın yaranmasına səbəb oldu. Keçmiş 70 il ərzində hətta fiziki və hüquqi şəxslər səviyyəsində ciddi inteqrasiyaya uğramış bu ərazi mövcud ədaqələrin, xüsusən iqtisadi və təsərrüfat münasibətlərinin qorunmasının zəruriliyi problemi ilə üzləşdi. Belə vəziyyət beynəlxalq xüsusi hüquqla bağlı olan bir sıra məsələlərin həllini aktuallaşdırdı.

Beləki, müasir şəraitdə təsərrüfat həyatının beynəlmiləşməsi, dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsi, elmi-texniki və informasiya inqilabı, keçmiş dövrlərdən fərqli olaraq əhalinin miqrasiyasının dəflərlə artması bütün dünyada bu hüquq fənninin nəinki nəzəri, hətta təcrübü əhəmiyyətini xeyli artırdı.

Diğər tərəfdən, müasir dünyamızı insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edən inteqrasiyadan kənar təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Planetimizin ayrı-ayrı nöqtələri arasında əlaqələr tək dövlətlər və hökumətlər arasında deyil, eyni zamanda, hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyətində maddiləşir. Belə münasibətlər məzmun etibarlı ilə bir dövlətin hüduqları daxilində, həmin dövlətin hüquqi və fiziki şəxsləri arasında baş verən münasibətlərdən, bir qayda olaraq, heç nə ilə fərqlənmir. Fənnin adında «xüsusi» termini müəyyənləşdirici xarakter daşıyır. Xüsusi hüquq hüquq geniş mənada işlədilir, yəni burada söhbət «**vertikal**» münasibətlərdən(məsələn, dövlət və vətəndaş arasında) deyil, «**horizontal**» münasibətlərdən gedir. Məsələn: xarici dövlətdə daimi yaşayan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı dünyasını dəyişdikdə həm yaşadığı ölkədə, həm də Azərbaycanda onun miras qoyduğu əmlaka vəpəsə kimi Azərbaycan və xarici ölkə vətəndaşları iddia edirlər; xarici dövlətlərin birində səfərdə olan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı orada avtomobil qəzasına uğrayaraq səhhətinə dəyən ziyanın ödənilməsi ilə bağlı həmin dövlətin məhkəməsi qarşısında iddia qaldırır; Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı xarici vətəndaşla nikah bağlayır; beynəlxalq hava daşımaları zamanı sənişinlə hava şirkəti arasında mübahisə yaranır; Azərbaycan və ABŞ şirkətləri arasında bağlanan kontrakta görə yaranan mübahisəyə baxan,

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən arbitraj üzrə ABŞ hüququnu tətbiq edir və s. Belə münasibətlərdən köklü şəkildə fərqlənir.

Sadalanın münasibətlər üzrə hüquqi məsələlər beynəlxalq xüsusi hüquq sferasına aid edilir. Hər şeydən əvvəl, bura aşağıdakı məsələlər daxildir: xarici hüquqi və fiziki şəxslərin mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti; xarici iqtisadi əqdlərdən irəli gələn münasibətlər (zəmanəmizdə xarici iqtisadi əqdlərin geniş spentri mövcuddur); xaricilərlə maliyyə, kredit və hesablaşma münasibətləri; xarici yük və sərnişin daşımaları üzrə münasibətlər; xaricilərin müəlliflik və onunla əlaqəli hüquqlar üzrə münasibətləri; xaricdə yerləşən əmlaka münasibətdə vərəsəlik münasibətləri və digər oxşar mahiyyət kəsb edən s. məsələlər. Xarakter etibarilə sadalanın münasibətlərin hamısı əmlak və əmlakla əlaqəli olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri olduğundan mülki hüquq münasibətləri hesab edilir. Belə ki, hər bir ölkə daxilində qeyd edilən məsələlər adi halda mülki hüquq normaları ilə tənzimlənir. Onda sual oluna bilər: predmet etibarilə oxşar olan beynəlxalq xüsusi hüquq mülki hüquqdan nə ilə fərqlənir? Beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənən münasibətlər onların mülki hüquqi xarakterdə olması ilə məhdudlaşmır və yaxud bu zaman işlədilən mülki hüquq anlayışını geniş mənada başa düşmək lazımdır. Buna həm də **ailə münasibətləri, əmək münasibətləri və mülki proseslə bağlı** olan münasibətlər aid edilir. Məlumdur ki, respublikamızın hüquq sistemində qeyd edilən məsələlərin (ailə, əmək, mülki proses) hər biri ilə bağlı müstəqil hüquq sahəsi mövcuddur. Buna baxmayaraq ki, istər ailə, istərsə də əmək münasibətlərinin əsasında sözün geniş mənasında əmlak və onunla əlaqəli şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri durur. Məhz buna görə də bir sıra ölkələrin hüquq sistemlərində ailə və əmək hüququ mülki hüquq sahəsinin tərkibinə daxil edilmişdir.

Fikrimizcə, sadalanın münasibətlərin hamısına şamil edilə biləcək **«mülki dövriyyə»** anlayışından istifadə edilməsi daha məqsədemüvafiqdir.

Bundan əlavə Beynəlxalq xüsusi hüquq sadəcə əmlak münasibətlərini deyil, beynəlxalq sferada yaranan əmlak münasibətlərini tənzimləyir. Məsələn, Azərbaycanın iki firması arasında alqı-satqı müqaviləsi mülki hüquqla, xarici firma ilə Azərbaycan firması arasında oxşar münasibət isə beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənir.

Elmi ədəbiyyatda göstərilir ki, beynəlxalq xüsusi hüququn predmetinə münasibətdə işlədilən «beynəlxalq» termini beynəlxalq ümumi hüquqda işlədilən «beynəlxalq» anlayışı ilə eyni deyildir. Beynəlxalq ümumi hüquqda «beynəlxalq» termini dövlətlərarası, hökumətlərarası mənada işlədilirsə, beynəlxalq xüsusi hüquqda bu anlayış daha geniş mənada işlədilir. Bu zaman «beynəlxalq» dedikdə bir dövlətin hüdudlarından kənara çıxan, müxtəlif dövlətlərin hüquq sistemləri ilə əlaqəli olan münasibətlər və hüquq münasibətlərində xarici elementə işarə kimi başa düşülməlidir.

Bu məqamda bir məsələyə aydınlıq gətirilməsinin zərurəti ortaya çıxır: hansı halda mülki dövriyyədə baş verən münasibət beynəlxalq xarakter kəsb edir? Ümumiyyətlə, hüquq münasibəti mürəkkəb kateqoriya olub müxtəlif elementlərdən ibarətdir: hüquq münasibətinin əsası; subyekt; məzmunu və obyekt. Bu baxımdan beynəlxalq xarakterlilik özünü hüquq münasibətinin bu və ya digər elementində büruzə verir. Belə element dərslük və elmi ədəbiyyatlarda «xarici element» adlandırılır.

Hüquq münasibətinin hansı struktur elementinə aid olmasından asılı olaraq «xarici element»in aşağıdakı kateqoriyaları fərqləndirilir.

Birincisi, hüquq münasibətinin subyektində ifadə olunan xarici element. Bu zaman münasibətin iştirakçısı kimi müxtəlif dövlətlərin hüquqi və ya fiziki şəxsləri, yaxud xarici dövlət və ya beynəlxalq təşkilat çıxış edir. Məsələn, Azərbaycan və Türkiyə firmaları arasında əmtələrin topdan alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması və ya Azərbaycan və Gürcüstan vətəndaşları arasında nikah müqaviləsinin bağlanması və s.

İkincisi, hüquq münasibətinin obyektində ifadə olunan xarici element. İştirakçıları (subyektləri) Azərbaycan vətəndaşları olan hüquq münasibətinin obyekt xaricdə yerləşdiyinə görə beynəlxalq xarakter kəsb edir və yaxud Azərbaycanda yerləşən xaricinin əmlakı ilə bağlı xaricilər arasında baş verən münasibət də obyektinə görə beynəlxalq xarakterli hesab edilir.

Üçüncüsü, hüquq münasibətinin əmələ gəlməsi və xitamının əsasında duran hüquqi fakta aid olan xarici element. Subyekt və obyekt baxımından bir dövlətin hüddudlarından kənara çıxmayan münasibətin əsasında duran hüquqi fakt xaricdə baş veribsə, belə münasibət də xarici elementli hesab edilir. Məsələn, Azərbaycan vətəndaşlarının öz aralarında xaricdə müqavilə bağlaması, ziyanın xaricdə vurulması, ölümün xaricdə baş verməsi və s.

Nəzərə almaq lazımdır ki, yuxarıda sadalanan xarici elementlər yalnız mülki dövriyyədə baş verən hüquq münasibətləri ilə əlaqədə götürülməlidir ki, beynəlxalq xüsusi hüququn predmeti kimi xarakterizə edilsin. Eyni zamanda, göstərilən elementlərin hər hansı birinin mövcudluğu münasibətin beynəlxalq xarakter kəsb etməsinə kifayət edir. Əlbəttə, onların ikisinin və ya hər üçünün bir yerdə mövcud olması da istisna olunmur.

Beləliklə, yuxarıdakılara əsaslanaraq beynəlxalq xüsusi hüququn predmetini təşkil edən ictimai münasibətləri xarakterizə edən iki cəhəti artıq ayırmaq mümkündür: **birincisi,** bu münasibətlər beynəlxalq xarakterli münasibətlərdir; **ikincisi,** həmin münasibətlər mülki dövriyyədə baş verən münasibətlərdir.

Konkret münasibətin beynəlxalq xüsusi hüququn predmetinə aid olması üçün qeyd edilən cəhətlərin hər ikisi eyni zamanda mövcud olmalıdır. Əks təqdirdə həmin münasibətin beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənməsindən söhbət gedə bilməz. Məsələn, bu və ya digər mənada bir dövlətin hüddudlarından kənara çıxmayan

mülki, ailə və əmək münasibətlərini əhatə edən xüsusi hüquq xarakterli münasibətlər, konkret olaraq, Azərbaycan Respublikası vətəndaşları arasında predmeti burada yerləşən bağışlama müqaviləsinin bağlanması (mülki hüquqi münasibətlər), və ya Azərbaycan Respublikası vətəndaşları arasında Azərbaycanda nikah bağlanması (9 ailə hüquq münasibətləri) yaxud da Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Azərbaycan hüquqi şəxsi ilə Azərbaycan vətəndaşı arasında əmək müqaviləsinin bağlanması (əmək hüquq münasibətləri) ilə yaranan münasibətlər nə qədər ki, beynəlxalq xarakter kəsb etməyib müvafiq hüquq sahələrində mövcud olan konkret normalarla tənzimlənir və beynəlxalq xüsusi hüququn predmetinə aid deyildir. Eyni zamanda, bir dövlətin hüdudlarından kənara çıxan, yəni beynəlxalq xarakter daşıyan, lakin mülki dövriyyə ilə əlaqədar olmayan (məsələn, Binə hava limanında Azərbaycan vətəndaşı tərəfindən zor tətbiq etməklə hava gəmisini ələ keçirib, onu xarici dövlətə uçmağa məcbur etmə) münasibətlər də beynəlxalq xüsusi hüququn predmetinə şamil edilə bilməz.

Beləliklə, yuxarıdakılara əsaslanaraq beynəlxalq xüsusi hüququn predmeti və analizi ilə bağlı aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar.

Beynəlxalq xüsusi hüququn predmetini mülki dövriyyədə baş verən beynəlxalq xarakterli və ya xarici elementli xüsusi hüquq münasibətləri təşkil edir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq isə mülki dövriyyədə baş verən beynəlxalq xarakterli və ya xarici elementli xüsusi hüquq münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusuna deyilir.

Beynəlxalq xüsusi hüququn tənzimləmə metodları. Ədəbiyyatda hüquqi tənzimləmə metoduna ictimai münasibətlərə hüquqi təsiretmənin üsul və vasitələrinin məcmusu kimi anlayış verilir. Əgər hüquqi tənzimləmənin predmeti bu və ya digər hüquq sahəsi ilə hansı ictimai münasibətlərin nizama salınması sualına cavab verirsə, hüquqi tənzimləmə metodu həmin ictimai münasibətlərin necə tənzimlənməsini göstərir:

Digər hüquq sahələrində olduğu kimi beynəlxalq xüsusi hüquq da özünəməxsus tənzimləmə metodlarına malikdir. Qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq xüsusi hüquq mülki dövriyyədə baş verən xarici elementli münasibətləri tənzimləyir. Belə münasibətin hüquqi tənzimlənməsi ilk andaca müəyyən problemlərlə üzləşir. Məsələn burasındadır ki, beynəlxalq xüsusi hüququn predmetini təşkil edən münasibət xarici elementə malik olduğuna görə, onun hansı dövlətin hüquq sistemində tabe olmasını müəyyən etmək lazım gəlir. Xarici elementin mövcudluğu, obrazlı desək, münasibətin hüquqi statusunu müəyyən etmək zərurətini ortaya qoyur. Məsələn, Azərbaycan vətəndaşı ilə icarə müqaviləsi bağlayan xarici firma meydana çıxan mübahisəyə öz dövlətinin hüququnu tətbiq etməyi iddia edə bilər. Əlbəttə, belə məsələlər birtərəfli qaydada şəxsi arzu və istəklə həll olunmur. Problem kollizion metodun tətbiqi yolu ilə aradan qaldırılmalıdır.

«Kolliziya» latın dilində «collisio» sözündən olub, hərfi mənası «toqquşma»

deməkdir. Hüquqda kolliziya dedikdə isə eyni münasibəti tənzimləyən iki hüquq normasının müxtəlif məzmunu malik olmasına görə bir-birinə müxalifliyi (toqquşması) başa düşülür. Hüquq normalarının kolliziya konkret dövlətin hüquq sistemi üçün, bir qayda olaraq, arzu olunmaz hesab edilsə də, tez-tez təzahür olunur. Beynəlxalq xüsusi hüquqda isə hüququn kolliziyası əsas kateqoriyalardan biri hesab edilir. Bu zaman eyni münasibəti tənzimləyən müxtəlif milli hüquq sistemlərinə mənsub hüquq normaları arasında kolliziya yaranır. Həmin münasibətin tənzimlənməsi üçün ilkin olaraq onlardan birini seçmək zərurəti meydana çıxır. Məsələ kollizion hüquq normalarının tətbiqi ilə həll edilir.

Digər hüquq sahələrindən fərqli olaraq beynəlxalq xüsusi hüquqda hüququn kolliziyası obyektiv xarakter daşıyır. Bu müəyyən səbəblərdən irəli gəlir.

Əvvəla, beynəlxalq xüsusi hüququn predmetini təşkil edən münasibətlərdə hər bir halda xarici element mövcud olduğundan, belə münasibət ən azı iki hüquq sistemi ilə əlaqəli olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin münasibətin hüquqi statusu (yəni hansı hüquq sistemində tabe edilməsi) müəyyən edilərkən potensial olaraq onların hər hansı birinə üstünlük verilə biləcəyi ehtimal oluna bilər. **İkincisi**, xüsusi hüquq xarakterli, mülki dövriyyədə baş verən konkret münasibət ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliyi ilə müxtəlif şəkildə tənzimlənir, yəni konkret məsələ Azərbaycanda bir cür, Türkiyədə tamamilə başqa cür öz hüquqi həllini tapır.

Münasibətin mahiyyəti etibarlı ilə tənzimləməkdən ötrü ilkin olaraq məhz kollizion məsələni həll etmək lazım gəlir. Beynəlxalq xüsusi hüquq malik olduğu hüquqi təsir etmə imkanlarından, üsul və vasitələrdən istifadə edərək, ilkin olaraq bu məsələni həll edir.

Mülki dövriyyədə baş verən xarici elementli münasibətə tətbiq edilə biləcək müxtəlif dövlətlərin hüquq sistemlərindən hər hansı birini seçmək məqsədilə istifadə edilən üsul və vasitələrin məcmusuna beynəlxalq xüsusi hüququn kollizion metodu deyilir. Qeyd edildiyi kimi, kollizion hüquqi metodun tətbiqi hələ münasibətin mahiyyətcə tənzimlənməsi demək deyildir. Münasibət kollizion hüquqi metodun müəyyən etdiyi konkret maddi hüquq normasını tətbiq etməklə nizama salmır. Maddi hüquq normalarının tətbiqi heç də hər bir halda kollizion hüquqi metodundan istifadədən keçmir. Beynəlxalq xüsusi hüquqda birbaşa tətbiq edilən maddi hüquq normaları da mövcuddur. Belə normalara elmi ədəbiyyatda unifikasiya edilmiş maddi hüquq normaları deyilir.

Dövlətlər öz aralarında mülki dövriyyədə baş verən ayrı-ayrı məsələlərin qarşılıqlı olaraq öz ərazilərində eyni qaydada tənzimlənməsi barədə qabaqcadan razılığa gələ bilərlər. Nəticədə, razılaşıdırılmış maddi hüquq normaları kollizion problemini aradan qaldırır. Həmin normalar kollizion metodundan istifadədən yan keçərək müvafiq münasibətə birbaşa tətbiq edilir. Yeri gəlmişkən, bu istiqamətdə maddi hüquq normalarını müəyyən edən, ticarət sahəsində özünün geniş tətbiqini tapan aşağıdakı

konvensiyaların adını çəkmək olar: 1930-cu il «Veksellər haqqında» Cenevrə Konvensiyası; 1931-ci il «Çeklər haqqında» Cenevrə Konvensiyası (hər iki sənədə Azərbaycan Respublikası 2 may 2000-ci il tarixdə qoşulmuşdur); 1980-cı il «Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında» Konvensiya; 1974-cü il «Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqısında iddia müddəti haqqında» Konvensiya; 1988-ci il «Beynəlxalq maliyyə lizinqi haqqında» Konvensiya və s. Bu və ya digər məsələlər üzərində biz gələcək mövzularda daha geniş şəkildə dayanacağıq.

Beləliklə, beynəlxalq xüsusi hüquq üçün hüquqi tənzimlənmənin özünəməxsus iki metodu xarakterikdir: birincisi, kollizion hüquqi metod; ikincisi, maddi-hüquqi metod.

Beynəlxalq xüsusi hüquq mülki dövriyyə ilə əlaqəli olduğuna görə beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətləri üçün dispoitivlik xarakterikdir. Onun da ilkin başlanğıcları kimi müstəqillik, tərəflərin hüquq bərabərliyi və muxtariyyəti, xüsusi mülkiyyətin müdafiəsi, müqavilələr azadlığı və s. qəbul edilir.

Sual 2. BEYNƏLXALQ XÜSUSİ HÜQUQUN HÜQUQ SİSTEMİNDƏ YERİ.

Beynəlxalq xüsusi hüququn hüquq sistemində yeri məsələsi tarixən beynəlxalq hüquq elmində əsas müzakirə mövzularından biri olmuş və bu istiqamətdə diskussiyalar bu gün də davam etməkdədir. Fikrimizcə, bu problemin öyrənilməsi iki mərhələdən keçməlidir. İlk növbədə beynəlxalq xüsusi hüququn hansı hüquq sistemində: milli (dövlətdaxili) və ya beynəlxalq hüquq (beynəlxalq ümumi hüquq) sistemlərinə aid edilməsini müəyyən etmək lazımdır. İkinci mərhələdə isə artıq beynəlxalq xüsusi hüququn onun aid olduğu hüquq sistemində yerini konkretləşdirmək, aydınlaşdırmaq lazım gələcəkdir.

Hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq xüsusi hüququn hansı hüquq sistemində aid edilməsi ilə bağlı müxtəlif mövqələr vardır. Bu istiqamətdə mövcud olan mövqələri üç qrupa bölürlər.

Bir qrup müəlliflər, o cümlədən S.B.Krılov, M.S.Straqoviç, A.M.Ladicenskiy, F.C.Kocevnikov, İ.P.Blişenko, L.N.Qalenskaya belə hesab edirlər ki, beynəlxalq xüsusi hüquq beynəlxalq ümumi hüququn tərkib hissəsidir. Bu mövqə əsaslandırılarkən müəlliflər əsasən aşağıdakı cəhətləri xüsusi qeyd edirlər: birinci, beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənən münasibətlər beynəlxalq xarakter daşıyır və hər bir halda konkret dövlətin hüdudlarından kənara çıxır. Fəaliyyət sferası baxımından beynəlxalq xüsusi hüquq beynəlxalq ümumi hüquqla üst-üstə düşür. Bu zaman xüsusi olaraq göstərilir ki, beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənən münasibətlərlə bağlı mübahisələr son nəticədə dövlətlərarası konfliktə qədər böyüyə bilər; ikincisi, beynəlxalq xüsusi hüququn əsas mənbələrindən biri də beynəlxalq müqavilədir. S.B.Krılov 1930-cu ildə çapdan çıxan «Beynəlxalq xüsusi hüquq» dərsliyində qeyd

edir ki, yalnız beynəlxalq müqavilələri öyrənmək yolu ilə beynəlxalq xüsusi hüququn həqiqi məzmunu ilə tanış olmaq mümkündür; üçüncüsü, beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının bir hissəsi kollizion hüquq normaları təşkil edir. Bu normalar da mənşə etibarını ilə beynəlxalq-hüquqi xarakter daşıyır. Belə ki, bir tərəfdən bu və ya digər kollizion hüquq norması dövlətlərarası beynəlxalq müqavilə ilə müəyyən edilir, digər tərəfdən isə kollizion hüquq normalarının əsasında yüz illərlə formalaşan beynəlxalq adət durur.

İkinci qrup müəlliflər beynəlxalq xüsusi hüquqa milli (dövlətdaxili) hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi baxırlar. İ.S. Pereterskiy, M.M.Boquslavskiy, İ.A.Quryev, L.A.Lunts, A.A. Rubanov, O.N. Sadikov və s. Bu mövqedən çıxış edirlər.

İ.S. Pereterskiy özünün «Beynəlxalq xüsusi hüququn sistemi» məqaləsində göstərir ki, beynəlxalq ümumi hüquq və beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənən münasibətlər mahiyyət etibarını ilə bir-birindən fərqlənir. Beynəlxalq xüsusi hüquq mülki-hüquqi münasibətləri tənzimləyir. Beynəlxalq ümumi hüquqla tənzimlənən münasibətlər isə daha çox dövlətlərarası, siyasi xarakter daşıyır. Hər iki ifadədə işlədilən «beynəlxalq» termini müxtəlif mənaları verir. **«Beynəlxalq ümumi hüquq» ifadəsində bu dövlətlərarası mənasını verirsə, ikincidə isə bu yalnız xarici elementə işarədir.**

Bu mövqeyi tək sivilistlər deyil, həm də beynəlxalq ümumi hüquq elmində fundamental təhqiqatlara malik olan E.T Usenko, A.R.Mövçan, İ.İ.Lukaşuk və s. alimlər də müdafiə edirlər.

Üçüncü qrupun fikrinə görə beynəlxalq xüsusi hüquq ikili təbiətə malikdir. Beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələrinin müxtəlifliyindən (beynəlxalq müqavilə və dövlətdaxili qanunvericilik) irəli gələrək bəzi alimlər (A.N. Makarov, R.A.Müllerson, K.L.Razumov, V.V.Qavrilov) göstərir ki, beynəlxalq hüquq normaları iki qrup normalardan ibarət olduğundan bu hüquq normaları kompleks xarakter daşıyır. T.İ.Tunkin qeyd edirdi ki, beynəlxalq xüsusi hüquq bir hissəsi ayrı-ayrı dövlətlərin milli hüquq sistemlərinə, digər hissəsi beynəlxalq hüquq sistemində aid olan hüquq normalarının kompleksi olub, onu nə xüsusi hüquq sistemi, nə də hüquq sahəsi kimi qəbul etmək olmaz.

Hüquq ədəbiyyatında yuxarıda sadalanan mövqelərlə üst-üstə düşməyən fikirlərə rast gəlinir. Bütün bunlara baxmayaraq, qətiyyətlə qeyd etmək olar ki, artıq beynəlxalq xüsusi hüquq məhz dövlətdaxili hüquq sistemində **vətəndaşlıq** hüququ qazanmışdır. Yəni beynəlxalq xüsusi hüquq dövlətdaxili hüququn müstəqil bir sahəsidir. Öununla bağlı olaraq bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmək lazımdır. **Əvvəla**, beynəlxalq müqavilələrin beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi olması haqqında. Beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulması təbiidir. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı, hərtərəfli inteqrasiya prosesləri onların rolunu və əhəmiyyətini bir az da artırmışdır. Lakin beynəlxalq müqavilələrin bu və ya

digər formada (öz-özünə və ya bilavasitə) dövlət daxilində icrası üçün ilk növbədə onun dövlətin hüquq sisteminin tərkib hissəsinə daxil olması vacibdir. Bunun üçün dövlət beynəlxalq müqaviləyə hansısa formada (imzalama, qoşulma, ratifikasiya və s.) tərəfdar çıxmalıdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin ikinci hissəsinə görə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Beynəlxalq müqavilə dövlətdaxili hüquq sisteminin tərkib hissəsinə çevrildikdən sonra onda ifadə olunan normaların dövlət daxilində hüquqi qüvvəsindən söhbət gedə bilər.

Kollizion normalara gəldikdə isə, bu normalar da beynəlxalq müqavilə ilə müəyyən edilməsindən və ya beynəlxalq adət kimi formalaşmasından asılı olmayaraq dövlətdaxili hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi nəzərdə tutulmalıdır. Əks halda, dövlətdaxili qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan normalara istinad edilmir.

İkincisi, dövlət və hüquq nəzəriyyəsində hüquq sistemi ənənəvi hüquq sahələrinə bölünür. Bu zaman hüquq sahələrinin sırasında, bir qayda olaraq, beynəlxalq xüsusi hüququn adı çəkilmir. Bu da müəyyən səbəblərdən irəli gəlir. Belə ki, hüquq sisteminin hüquq sahələrinə bölünməsinin əsası kimi hüquqi nizamasalma predmeti və metodu götürülür. Beynəlxalq xüsusi hüququ hüququn müstəqil sahəsi kimi ayırmaq üçün göstərilən əsaslardan əlavə beynəlxalq xüsusi hüququn mülki dövriyyə ilə bağlılığı və beynəlxalq xüsusi hüququn mühüm bir hissəsinin kollizion hüquq normaları təşkil etməsi kimi meyarları da nəzərə almaq lazımdır. Digər tərəfdən, bu son vaxtlara qədər beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının dövlətdaxili hüquqda məcəllələşdirilməməsi ilə birbaşa əlaqəli idi. Bildiyiniz kimi, hər bir hüquq sahəsinin əsasında müəyyən sistemə salınmış- məcəllələşdirilmiş normativ hüquqi aktlar durur. Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində isə beynəlxalq xüsusi hüquq normaları son dövrlərə qədər digər hüquq sahələrinin bilavasitə mənbəyi olan məcəllələrdə (2000-ci il ilə qədər qüvvədə olmuş Mülki Məcəllə, Nikah və Ailə Məcəlləsi, Mülki-Prosessual Məcəllə və s.) təsbit edilmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, 6 iyun 2000-ci il tarixdə Respublikamızda Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanun qəbul edilmiş və beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının bir qismi orada sistemli şəkildə verilmişdir.

Dünyanın bir sıra dövlətlərində (Avstriya, Macarıstan, Polşa, Türkiyə, AFR, İsveçrə, İtaliya və s.) analoji qanunlar xeyli əvvəl qəbul edilmişdir. Bu qanunlar bir-birinin təkrarı deyildir və kifayət qədər məzmun baxımından da bir-birindən fərqlənirlər. Bundan irəli gələrək qeyd etmək lazımdır ki, dünya üçün vahid beynəlxalq xüsusi hüquq mövcud deyildir. Əksinə, Avstriyanın, Macarıstanın, Polşanın, Türkiyənin, Azərbaycanın və s. beynəlxalq xüsusi hüquq üzrə qanunvericilikləri vardır.

Beləliklə, bütün bunlar bir daha göstərir ki, beynəlxalq xüsusi hüquq

dövlətdaxili hüquq sisteminin tərkib hissəsidir və onun ayrıca, müstəqil bir sahəsinə təşkil edir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq və beynəlxalq ümumi hüquq. Dövlətdaxili hüququn bir sahəsi kimi xarakterizə etdiyimiz beynəlxalq xüsusi hüququn beynəlxalq ümumi hüquqla sıx əlaqələrini inkar etmək də qeyri-mümkündür. Obyektiv xarakter daşıyan belə əlaqələrin mahiyyətini düzgün dərk etmək üçün beynəlxalq ümumi və beynəlxalq xüsusi hüquq arasında oxşar və fərqli məqamları göstərmək vacibdir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənən münasibətlər beynəlxalq xarakter daşdığından beynəlxalq ümumi hüququn hazırlanmış olduğu bir sıra başlanğıclar onun üçün xüsusi önəm kəsb edir. Bura, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq ümumi hüququn prinsipləri aiddir. Məsələn, Beynəlxalq xüsusi hüququn əsas anlayışlarından olan «dövlət immuniteti» birbaşa beynəlxalq ümumi hüququn əsas prinsiplərindən biri olan suveren bərabərlik prinsipindən irəli gəlir və ona əsaslanır və yaxud, əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipi beynəlxalq xüsusi hüququn ana xəttini təşkil edir. Beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq, dövlətlərin əməkdaşlığı, ayrı-seçkiliyin qadağan olunması kimi prinsiplər də bu qəbilədənir. Bir sözlə beynəlxalq ümumi və beynəlxalq xüsusi hüququn ümumi başlanğıcları eynidir.

Digər oxşar məqam isə beynəlxalq ümumi və beynəlxalq xüsusi hüququn ifadə forması olan beynəlxalq müqavilə ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi beynəlxalq ümumi hüququn əsas mənbəyi kimi beynəlxalq müqavilələr çıxış edir. Beynəlxalq müqavilələrdə, eyni zamanda, beynəlxalq xüsusi hüquq normaları (kollizion və unifikasiya edilmiş maddi hüquq normaları) da nəzərdə tutula bilər. Belə beynəlxalq müqavilələr dövlətdaxili hüquq sistemində daxil edildikdən sonra beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyinə çevrilir. Maraqlı burasındadır ki, beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi kimi beynəlxalq müqavilələrin əhəmiyyəti artır. Dövlətlər arasında getdikcə dərinləşən hərtərəfli, xüsusən mülki dövriyyədə gedən inteqrasiya proseslərinin hüquqi tənzimlənməsi zamanı meydana çıxan hüquqi boşluğun ən səmərəli həlli məhz beynəlxalq müqavilələrin bağlanmasıdır.

Beynəlxalq ümumi və beynəlxalq xüsusi hüquq arasında oxşar məqamları axtaranlar, həm də onların tənzimlədiyi münasibətlərin beynəlxalq xarakter daşdığına istinad edirlər. Beynəlxalq xüsusi hüquq mülki dövriyyədə baş verən münasibətləri tənzimləsə də, belə münasibətlər bir dövlətin hüdudlarından kənara çıxan münasibətlərdir və sözün geniş mənasında beynəlxalq münasibətlər hesab edilir.

Beynəlxalq ümumi və beynəlxalq xüsusi hüquq arasında fərqli məqamlar isə aşağıdakılardır:

Birincisi, onlar, hər şeydən əvvəl, bir-birindən tənzimləmə predmetinə görə fərqlənirlər. Beynəlxalq ümumi hüquqla tənzimlənən münasibətlər daha çox siyasi xarakter daşıyan dövlətlərarası münasibətlərdir; onun predmetinin əsasən beynəlxalq

sülhün təmin edilməsi, beynəlxalq təhlükəsizlik, tərksilah, dövlət suverenliyi və s. bu kimi məsələlər təşkil edir. Beynəlxalq xüsusi hüququn predmetini isə xüsusi hüquq xarakterli münasibətlər təşkil edir. Bu münasibətlərin əsas hissəsini əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlər təşkil edir;

İkincisi, onlar bir-birindən subyektlərinə görə fərqlənirlər. Beynəlxalq ümumi hüququn əsas subyekti kimi dövlət çıxış edir. Digərlərinin (beynəlxalq təşkilatlar, hüquqi və fiziki şəxslər) beynəlxalq ümumi hüququn subyektivliliyi törəmə xarakter daşıyır və əsas subyekt olan dövlətin qabaqcadan verdiyi razılığı əsasında baş verir. Beynəlxalq xüsusi hüququn subyekti isə əsasən **hüquqi** və **fiziki** şəxslərdir. Çünki beynəlxalq ümumi hüquqla tənzimlənən münasibətlər təyinatına görə daha çox hüquqi və fiziki şəxslər üçün xarakterikdir. Dövlətin belə münasibətlərdə iştirakı istisna olunmur. Lakin bu zaman dövlət xüsusi şəxs statusunda çıxış edir və münasibətdə «tərəflərin bərabərliyi» prinsipinə əməl etməlidir;

Üçüncüsü, onlar bir-birindən nəyə görə fərqlənirlər. Beynəlxalq ümumi hüquq üçün əsas mənbə beynəlxalq müqavilədir. Beynəlxalq xüsusi hüquq isə dövlətdaxili hüququn tərkib hissəsi olduğundan, onun üçün mənbə kimi dövlətdaxili qanunvericilik prioritet kəsb edir. Dövlətdaxili qanunvericiliyin beynəlxalq ümumi hüququn mənbəyi olmasından ümumiyyətlə söhbət gedə bilməz.

Beynəlxalq ümumi hüquq beynəlxalq xüsusi hüquqdan həm də onların predmetini təşkil edən məsələlər üzrə yaranmış mübahisələrin baxılması üsuluna, hüquq pozuntusu zamanı tətbiq edilən sanksiyanın xarakterinə görə və s. bir-birindən fərqlənirlər.

Beynəlxalq xüsusi hüququn sistemi. Beynəlxalq xüsusi hüquq institutlarının müəyyən ardıcılıqla düzülüşünə deyilir. «Beynəlxalq xüsusi hüquq» üç mənada: hüquq sahəsi (hüquq normalarının sistemi); hüquq elmi (bu istiqamətdə mövcud olan biliklərin məcmusu); tədris kursu (tədris olunacaq mövzuların cəmi) mənalarında işləndiyinə görə onların hər birinin sistemindən söhbət gedə bilər.

Hüquq sahəsi kimi beynəlxalq xüsusi hüququn sisteminin müəyyən edilməsi zamanı Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun strukturu əsas götürülməlidir. 30 maddə, 7 fəsildən ibarət olan qanun beynəlxalq xüsusi hüququn bir sıra institutlarını sistemli şəkildə özündə birləşdirir. «Ümumi müddəalar» birinci fəsildə (1-8-ci maddələr) bütövlükdə beynəlxalq xüsusi hüquq üçün xarakterik olan institutlar; geriyə istinad; ümumi qayda haqqında qeyd-şərt; retorsiya; qanuni üstələmə kimi məsələlər tənzimlənir. 9-16-cı maddələri əhatə edən «Şəxslər» fəslində beynəlxalq xüsusi hüququn subyektlərinin dairəsini, onların hüquqi statusu ilə bağlı özünəməxsus məsələləri müəyyən edir. Üçüncü fəsil «Hüquqi əqdlər»dən (17-19-cü maddələr), dördüncü fəsil «Əşya hüququ»ndan (20-23-cü maddələr) bəhs edir. Beşinci fəsil «Müqavilə öhdəlikləri» (24-25-ci maddələr), altıncı fəsil «Müqavilədən kənar öhdəliklər»lə bağlı (26-28-ci maddələr) məsələləri

tənzimləyir. 29-30-cu maddələrdən ibarət olan «Vərəsəlik hüququ» adlanan son fəsil xarici elementli vərəsəlik münasibətlərinə tətbiq edilməli olan hüququ müəyyən edir.

Qanunun müəyyən etdiyi ardıcılıq bir sıra əlavə və dəyişikliklərlə tədris kursunun sisteminin də əsasında durur. Tədris kursunun sistemini, bir qayda olaraq, hissələrə bölürlər. Son dövrdə Rusiyada çap olunan dərsliklərdə bu məsələ ilə bağlı da müxtəlif mövqelərə rast gəlinir. Məsələn; M.M.Boquslavskiy özünün «Beynəlxalq xüsusi hüquq» dərsliyində tədris kursunu ümumi və xüsusi hissələrə ayırır. V.P.Zvekovanın müəllifliyi ilə çapdan çıxan «Beynəlxalq xüsusi hüquq» mübarizə kursunda mövzular ümumi və xüsusi hissələrə ayrılırsalar da, beynəlxalq mülki proseslə bağlı məsələlər üçüncü hissə kimi verilmişdir. Q.K.Dmitriyevanın redaktorluğu ilə çapdan çıxan eyni adlı dərslikdə isə tədris kursu dörd hissəyə bölünmüşdü. Sistemin müxtəlif hissələrə bölünməsinə əsaslı olmayaraq mövzuların tərkibi və institutların düzülmə ardıcılığı demək olar ki, bütün dərsliklərdə eynidir.

Ümumi hissədə bütövlükdə beynəlxalq xüsusi hüquq üçün əhəmiyyət kəsb edən məsələlər öyrənilir. Bura daxildir: beynəlxalq xüsusi hüququn anlayışı, predmeti, metodları, beynəlxalq xüsusi hüquq normaları, kollizion hüquq normalarının sistemi, kollizion hüququn tətbiqi və təfsiri məsələləri, qarşılıqlıq, ümumi qayda haqqında qeyd-şərt və digər prinsiplər, beynəlxalq xüsusi hüququn subyektləri və onların hər birinin özünəməxsus xarakteristikası və s.

Xüsusi hissədə isə ayrı-ayrı istiqamətlər öyrənilir. Onlara çox vaxt beynəlxalq xüsusi hüququn yarım sahələri deyilir. Bura daxildir: 1) əşya və ya mülkiyyət hüququ; 2) intellektual mülkiyyət hüququ; 3) xarici iqtisadi əqdlər;

4) beynəlxalq kredit və hesablaşma münasibətləri; 5) beynəlxalq danışıqlar; 6) müqavilədən kənar öhdəliklər; 7) ailə hüququ; 8) vərəsəlik hüququ; 9) əmək münasibətləri; 10) beynəlxalq mülki proses.

Beynəlxalq xüsusi hüquq dövlətdaxili hüququn sahəsi olduğundan bütün dünya üçün vahid beynəlxalq xüsusi hüquq sahəsi mövcud deyildir. Beynəlxalq xüsusi hüquq sahələrinin sayı dövlətlərinin sayı qədərdir. Buna görə də beynəlxalq xüsusi hüququn ümumdünya üzrə vahid sistemindən də söhbət gedə bilməz. Beynəlxalq xüsusi hüququn predmeti münasibət ayrı-ayrı dövlətlərdə müxtəlif olduğundan ingilis, fransız, alman, çin, amerikan və s. beynəlxalq xüsusi hüquq doktrinaları və bundan irəli gələrək ayrı-ayrı dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının tənzimlədiyi münasibətlərin dairəsi bir-birindən fərqlənir.

Sual 3. Beynəlxalq xüsusi hüquq mənbələri: anlayışı və növləri.

Hüququn maddi və formal mənada mənbələri fərqləndirilir. Hüququn meydana gəlməsi və inkişafı ictimai tələbatdan irəli gəldiyinə görə insanların maddi həyat şəraiti hüququn maddi mənada mənbəyi hesab edilir. Başqa sözlə ifadə etsək, hüquq öz

başlanğıcını ictimai həyatdan götürür.

Hüquqşünaslıqda daha çox hüququn formal mənada mənbələrindən söhbət gedir. Hüququn formal mənada mənbəyi onun ifadə formalarıdır. Hüquq normaları şəklində bu və ya digər sənəddə müəyyən formada obyektivləşdirilir, ifadə olunur ki, sonuncular da mənbə adlandırılır.

Beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi dedikdə beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının ifadə formaları başa düşülür. Beynəlxalq xüsusi hüquq normaları müxtəlif formalarda ifadə olunduğundan beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələrinin növləri fərqləndirilir. Ümumiyyətlə, xarakter və mahiyyətindən asılı olaraq, hər bir hüquq sisteminin özünəməxsus mənbələri vardır. Məsələn, beynəlxalq müqavilə və beynəlxalq adət beynəlxalq ümumi hüququn əsas mənbəyi kimi qiymətləndirilir. Formalaşma tarixinə, quruluşuna və qəbul edilən əhəmiyyətə görə bir-birindən fərqləndirilən milli hüquq sistemləri də mənbə müxtəlifliyinə malikdirlər. Roman-alman hüquq ailəsinin prinsipləri əsasında qurulan Azərbaycan hüquq sistemi üçün qanunlar və qanunqüvvəli aktlar əsas mənbə hesab edilir. Anqlo-sakson hüquq sistemli ölkələrdə isə normativ aktlarla yanaşı məhkəmə presedenti də mənbə kimi qəbul edilir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq milli hüquq sisteminin bir sahəsidir. Milli hüququn bir sahəsi olan beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi kimi yalnız həmin hüquq sistemi üçün xarakterik olan mənbələr çıxış edə bilər. Buna görə də Azərbaycan beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələri ilə Böyük Britaniya beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələri təbii ki, bir-birindən fərqlənəcəkdir. Digər tərəfdən, bir sıra ədəbiyyatlarda göstərilir ki, beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələri ikili təbiətə malikdir, yəni onun üçün həm beynəlxalq ümumi hüququn, həm də milli hüququn mənbələri xarakterikdir. Əslində, məsələ bir az başqa formadadır. Beynəlxalq xüsusi hüquq milli hüququn sahəsi olduğundan özündə beynəlxalq xüsusi hüquq norması nəzərdə tutan hər hansı beynəlxalq müqavilə özü-özlüyündə beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi hesab edilə bilməz. Bu və ya digər beynəlxalq müqavilə milli hüququn mənbəyi olduğu həddə (ondan artıq yox) beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyidir.

Azərbaycan hüquq sisteminin mənbələrini xarakterizə edərkən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 148-ci maddəsinə istinad etməmək qeyri-mümkündür. Orada Respublikanın qanunvericilik sistemində daxil olan aktlar sadalanmışdır. Əslində həmin aktlar Respublika hüququnun ifadə formalarıdır. Konstitusiyasının 148-ci maddəsinə görə Konstitusiya, referendumla qəbul edilmiş aktlar, qanunlar, fərmanlar, digər qanunqüvvəli aktlarla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr də Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edilir. Deməli, sadəcə hər hansı beynəlxalq müqavilə deyil, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə Azərbaycan beynəlxalq xüsusi hüququnun mənbəyi ola bilər.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrə tərəfdar çıxması müxtəlif üsul və formalarda baş verir. 13 iyun 1995-ci il tarixli «Beynəlxalq müqavilənin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsinə görə Azərbaycan Respublikası beynəlxalq müqavilələrin onun üçün məcburiliyinə razılığını müqavilənin imzalanması, müqaviləni təşkil edən sənədlərin mübadiləsi, müqavilənin ratifikasiyası, qəbul edilməsi, təsdiq edilməsi, ona qoşulma vasitəsilə və razılığa gələn tərəflərin şərtləşdiyi hər hansı başqa üsulla ifadə edə bilər. Nəticədə beynəlxalq müqavilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsinə çevrilir və bundan sonra milli hüququn, o cümlədən beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, eyni zamanda, qanunvericilik sisteminə daxil olan aktların hüquqi qüvvəsinə görə ierarxiyasında beynəlxalq müqavilələrin yerini müəyyən etmişdir. Konstitusiyanın 151-ci maddəsində deyilir: «Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir».

Yuxarıda qeyd edilənlər beynəlxalq müqavilənin birbaşa tətbiqinin inkarı kimi başa düşülməməlidir. Dövlətdaxili münasibətlərin tənzimlənməsi ilə əlaqədar olan beynəlxalq müqavilələr onların birbaşa tətbiq edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq ilk əvvəl milli hüquq sisteminin tərkib hissəsinə çevrilməlidir. Yalnız bundan sonra onların bir hissəsi digər normativ hüquqi aktlar kimi birbaşa tətbiq edilə bilər. Bu baxımdan, 28 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilən, 1 sentyabr 2000-ci ildə qüvvəyə minən Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 3-cü maddəsinin birinci hissəsi maraqlıdır. Orada deyilir ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr həmin məcəllə ilə tənzimlənən mülki hüquq münasibətlərinə, əgər beynəlxalq müqavilə ilə onun tətbiqi üçün dövlətdaxili normativ-hüquqi aktın qəbul edilməsi tələbi nəzərdə tutulmayıbsa birbaşa tətbiq edilir. Bu normadan da göründüyü kimi hər iki halda Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən söhbət gedir.

Ədəbiyyatda beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi kimi bir sıra hallarda adət, məhkəmə presedenti və arbitraj təcrübəsi, elmi doktrina və hətta «tərəflərin muxtariyyəti»nə istinad edirlər. Bununla bağlı qanunvericilikdə də müəyyən normalara rast gəlinir. Məsələn, «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinin ikinci bəndində deyilir ki, «xarici elementli mülki hüquqi münasibətlərə tətbiq olunmalı hüquq bu qanunla bərabər, həm də digər müvafiq qanunvericilik aktları, Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq müqavilələr və ümumi qəbul olunmuş beynəlxalq adətlər, habelə tərəflərin razılığı əsasında müəyyən edilir». Yaxud həmin qanunun 2-ci maddəsinin birinci hissəsində

deyilir: «Xarici hüququn tətbiqi zamanı məhkəmə bu hüquq normalarının məzmununu müvafiq ölkədə onların rəsmi təfsirinə və tətbiqi praktikasına uyğun olaraq müəyyən etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görməyə borcludur». Qeyd edilən sitatlarda beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi baxımından «ümumi qəbul olunmuş beynəlxalq adətlər», «tərəflərin razılığı», normanın «rəsmi təfsiri və tətbiqi praktikası» ifadələri maraq kəsb edir.

Beynəlxalq adətlər beynəlxalq ümumi hüququn mənbəyidir, onun dövlətə münasibətdə hüquqi qüvvə kəsb etməsi üçün dövlətin buna ilk növbədə razılığı lazımdır. Beynəlxalq adəti beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi kimi xarakterizə edən beynəlxalq müqavilələrlə əlaqədar yuxarıda qeyd edilənlər beynəlxalq adətə şamil edilməlidir.

«Tərəflərin razılığı»nı beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi kimi qiymətləndirmək olmaz. Məsələ burasındadır ki, mülki dövriyyədə meydana gələn münasibətlərin tənziplənməsi üçün bir sıra hallarda tərəflərə (münasibət iştirakçılarna) tətbiq ediləcək qanunu seçməklə bağlı imkan verilir. Buna ədəbiyyatda «iradələrin muxtariyyəti» prinsipi də deyilir. Bu zaman tərəflər özü-özlüyündə heç bir hüquq norması yaratmaq iqtidarında deyillər, onlar sadəcə mövcud hüquq sistemlərinin birini seçməkdə azaddırlar. İradələrin muxtariyyəti kollizion hüquq normasının formullarından biridir, bu haqda da növbəti fəsildə geniş şərh veriləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi üçün digər roman-german hüquq sistemli ölkələrdə olduğu kimi məhkəmə praktikası hüququn mənbəyi hesab edilmir. Bundan irəli gələrək məhkəmə praktikası Azərbaycan beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi də hesab edilə bilməz. Lakin Azərbaycan məhkəmələri kollizion hüquq normalarının istinad etdiyi anqlo-sakson hüquqi tətbiqi zamanı orada formalaşan və hüququn mənbəyi kimi tanınan məhkəmə presedentlərinin tətbiqi ilə üzləşə bilər. Bununla əlaqədar olaraq qanunverici tərəfindən xarici hüququn «tətbiqi praktikası» ifadəsinin işlədilməsi «məhkəmə praktikası»nın hüququn mənbəyi kimi tanınmasına dəlalət etmir. Məhkəmə xarici hüququ, obrazlı desək «onun vətəninə olduğu kimi» tətbiqi ilə əlaqədar sadəcə vəzifələndirilir.

Doktrina da beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi hesab edilmir. Əlbəttə, ayrı-ayrı alimlərin bu və ya digər məsələlərlə bağlı verdikləri şərh nəinki nəzəri, bir sıra hallarda praktik əhəmiyyət kəsb edə bilər. Amma bu doktrinanı hüququn mənbəyi kimi qiymətləndirməsinə əsas verə bilməz.

Beləliklə, beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələrinin aşağıdakı növləri vardır: qanunlar və qanunqüvvəli aktlar, dövlətdaxili hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi beynəlxalq müqavilələr və beynəlxalq adətlər, bir sıra dövlətlərdə isə məhkəmə presedentləri.

BEYNƏLXALQ XÜSUSİ HÜQUQ ÜZRƏ DÖVLƏTDAXİLİ QANUNVERİCİLİK AKTLARI.

Azərbaycan Respublikasının dövlətdaxili qanunvericiliyində beynəlxalq xüsusi hüquq normaları qanunlarda və qanunqüvvəli aktlarda ifadə olunub. Onların sırasında Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyası xüsusi yer tutur. Digər hüquq sahələri kimi beynəlxalq xüsusi hüquq da özünün əsas başlanğıclarını Konstitusiyasından götürür. Biz beynəlxalq xüsusi hüquq üçün əhəmiyyət kəsb edən Konstitusiyasının 148 və 151-ci maddələrini artıq şərh etmişik. Bu normalardan başqa beynəlxalq xüsusi hüquqla əlaqədar olan digər məsələlərə də Konstitusiyada geniş yer verilmişdir. Bura, hər şeydən əvvəl, əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları aiddir. Konstitusiyanın 3-cü fəslə (24 -71-ci maddələr) bütövlükdə əsas insan hüquqlarına hərs edilmişdir. İnsan hüquqlarının təbii xarakter daşması (m.24), bərabərlik hüququ (m.25), azadlıq hüququ (m.28), mülkiyyət hüququ (m.29), əqli mülkiyyət hüququ (m.30), nikah hüququ (m.34), əmək hüququ (m.35), əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqları (m.69), sığınacaq hüququ (m.70) və s. Konstitusiyada hərtərəfli təsbit edilmişdir. Konstitusiyanın 12-ci maddəsinə görə insan və vətəndaş hüquqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi hesab edilir və həmin hüquqlar Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. Konstitusiyanın 13-cü maddəsi isə mülkiyyəti toxunulmaz elan edir və onun dövlət tərəfindən müdafiəsinə təminat verir. Beynəlxalq xüsusi hüquq əsas sahəvi sənədi «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanundur. Qanun bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi üçün yeni hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Belə bir qanun qəbul edilməklə Azərbaycanın qanunvericilik tarixində ilk dəfə olaraq beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının qismən də olsa məcəlləşdirilməsinə cəhd edilmişdir.

«Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanun xarici elementli mülki hüquqi münasibətlərə tətbiq olunmalı hüquq normalarını müəyyən edir. Qanun kollizion hüquq normalarını müəyyən etməklə bərabər, həmin normaların tətbiqi ilə əlaqədar meydana çıxan bir sıra hüquqi problemlərə də (geriyə istinad və ya üçüncü dövlətin hüququna istinad, xarici hüququn tətbiqinə məhdudiyət, imperativ normaların tətbiqi, bir neçə hüquq sistemi olan dövlətlərin hüququnun tətbiqi, retorsiyalar, qanunu üstələmə və s.) aydınlıq gətirir. Bununla əlaqədar ikl dəfə olaraq Azərbaycan hüquq sistemi üçün yeni olan anlayışlardan istifadə edilir. Qanunun layihəsinin hazırlanması və Milli Məclisdə qəbul olunma prosesinin bilavasitə iştirakçısı kimi qeyd edə bilərik ki, qanunun istər ad, istərsə də məzmun baxımından Azərbaycan Respublikasının hüquq sisteminə gətirdiyi yeniliklər hətta müzakirələrdə iştirak edən deputatların da maraq və təəccübünə səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən beynəlxalq xüsusi hüquq üçün ənənəvi olan bir sıra anlayış və ifadələrin deputatlar tərəfindən dəyişdirilməsinə cəhd edilirdi. Gətirilən arqumentlərə baxmayaraq, onlar bəzi məsələlər üxrə fikirlərindən əl çəkmədilər. Məsələn, kollizion normasının formullarından biri olan «şəxsi qanun» (fiziki şəxsin şəxsi qanunu – **lex personalis**) ifadəsinin qanunda işlədilməsinə qarşı

onlar qətiyyətlə çıxaraq, həmin anlayışın «fiziki şəxsin istinad etdiyi qanun» formasında verilməsini təkid etdilər və s.

Qanun yalnız xarici elementli mülki hüquqi münasibətlərlə əlaqədardır. Xarici elementli əmək, ailə, mülki-prosessual hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə bağlı normalara qanunda rast gəlinmir. Bu da qanunun universallığını şübhə altına alır. Məsələ burasındadır ki, «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunun layihəsi hazırlanarkən yeni Ailə, Əmək və Mülki Prosesual Məcəllələr artıq qəbul edilmiş və müvafiq xarici elementli münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı normalar hər bir məcəllədə ayrıca nəzərdə tutulmuşdur.

Göstərilən çatışmazlıqlara baxmayaraq «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunun qəbul edilməsi Azərbaycan beynəlxalq xüsusi hüququnun öz inkişafında yeni mərhələyə qədəm qoymasından xəbər verir.

28 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində beynəlxalq xüsusi hüquq normaları VII bölmədə verilmişdir. «Ailə qanunvericiliyinin əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin iştirakı ilə ailə münasibətlərinə tətbiqi» adlanan həmin bölmədə xarici elementli ailə münasibətlərinə (nikahın bağlanması, tanınması və pozulması, ər-arvadın əmlak və şəxsi qeyri – əmlak hüquq və vəzifələri, övladlığa götürmə və s.) tətbiq edilməli olan kollizion hüquq normaları təsbit edilmişdir.

Beynəlxalq mülki proseslə bağlı normalar 28 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilən Mülki-Prosessual Məcəllənin «Xarici şəxslərin iştirakı ilə icraat» adlanan IV bölməsində verilmişdir. 46-50-ci fəsillərdən ibarət olan həmin bölmədə məhkəmələrin beynəlxalq səlahiyyətləri, Azərbaycan Respublikasında xarici məhkəmələrin və arbitrajların qətnamələrinin icrası və tanınması, xarici dövlətin məhkəmə qətnamələrinin məcburi icrası, xarici dövlətin arbitraj məhkəmələrinin qətnamələrinin icrası və tanınması kimi məsələlər tənzimlənir.

Məcəllələrdən başqa beynəlxalq xüsusi hüquq normalarına çoxlu sayda qanun və qanunqüvvəli aktlarda da rast gəlmək mümkündür. Xaricilərin ölkədə statusu ilə əlaqədar 13 mart 1996-cı ildə «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Qanun qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisin 1997-ci il 30 dekabr tarixli Qanunu ilə «Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və əcnəbilərin xüsusi sənədləri haqqında» Əsasnamə təsdiq edilmişdir.

İnvestisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar 15 yanvar 1992-ci ildə «Xarici investisiyaların qorunması haqqında», 13 yanvar 1995-ci ildə «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında», 30 noyabr 1999-cu ildə «İnvestisiya fondları haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunları qəbul edilmişdir. Bundan əlavə 21 oktyabr 1994-cü il tarixli «Valyuta tənzimlənməsi haqqında», 20 iyun 1995-ci il tarixli «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunları qüvvədədir.

Beynəlxalq xarakterli xüsusi hüquq münasibətlərindən irəli gələn münasibətlərin dövlət məhkəmələrindən kənar həlli ilə əlaqədar məsələlər 18 noyabr 1999-cu ildə qəbul edilən «Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Qanunun 1-ci maddəsinin üçüncü hissəsinə görə arbitraj razılaşması bağlananda onun tərəflərin müəssisələri ayrı-ayrı dövlətlərdə yerləşdikdə, arbitrajın yeri və ticarət münasibətlərindən irəli gələn öhdəliklərin əsas hissəsinin icra edilməli olduğu hər hansı yer və yaxud mübahisə predmetinin sıx əlaqəli olduğu yer tərəflərin öz müəssisələrinin olduğu dövlətin hüduqlarından kənarında yerləşdikdə, arbitraj sazişinin predmeti birdən çox dövlət ilə əlaqəli olduqda arbitraj beynəlxalq sayılır.

Beynəlxalq xüsusi hüquq normalarına habelə bir sıra digər qanunlarda: «Patent haqqında» Qanun, «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» Qanunda, «Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında» Qanunda və s. qanunvericilik aktlarında rast gəlinir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində beynəlxalq xüsusi hüquq normaları tam məcəllələşdirilməmiş, ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarında verilmişdir. «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunun qəbul edilməsi bu istiqamətdə məcəllələşdirmə işinin başlanğıcı hesab edilməli və onun təkmilləşdirilməsi zərurəti qeyd edilməlidir.

Xarici dövlətlərin qanunvericiliyi. Xarici dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq üzrə qanunvericiliyini öyrənmək həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir. Ayrı-ayrı dövlətlərdə qüvvədə olan beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının müqayisəli təhlili bir tərəfdən gələcəkdə beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının təkmilləşdirilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edərsə, digər tərəfdən onların xarici elementli xüsusi hüquq münasibətlərinə düzgün tətbiq edilməsini asanlaşdırır.

Milli hüququn bir sahəsi olaraq beynəlxalq xüsusi hüququn inkişaf səviyyəsi ayrı-ayrı dövlətlərdə müxtəlifdir. Bir qrup dövlətlərdə bu haqda ayrıca qanunlar qüvvədədir, digərlərində belə qanunların layihələri hazırlanmış, bəzi dövlətlərdə isə bu sahədə heç bir kodifikasiya işi aparılmamış, beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ayrı-ayrı aktların tərkibində nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında ayrıca qanun qəbul etmək yolu ilə məcəllələşdirmə işi Çexoslovakiyada (1963-cü ildə qəbul edilib, hazırda Çexiyada qüvvədədir), Polşada (1965-ci il), Avstriyada (1978-ci il), Macarıstanda (1979-cu il), Yuqoslaviyada (1982-ci il), İsraildə (1987-ci il), İtaliyada (1995-ci il), Ruminiyada (1992-ci il), AFR-də (1986-cı il), Gürcüstanda (1998-ci il), Kamadanın Kvebek əyalətində (1994-cü il), ABŞ-ın Luiziana ştatında (1991-ci il), Lixtenşteyndə (1997-ci il) və s. dövlətlərdə aparılmışdır.

İspaniya, Portuqaliya, Əlcəzair, Misir, Yaponiya, Peru, Vyetnam, Suriya və s. dövlətlərdə qüvvədə olan Mülki Məcəllələrdə kollizion normalar ayrıca bölmədə verilmişdir. Məsələn, 1995-ci ildə Vyetnamda qəbul edilən yeni Mülki Məcəlləyə

«Xarici elementli mülki münasibətlər» adı altında VII bölmə daxil edilmişdir. Orada çox geniş məsələlər: beynəlxalq xüsusi hüququn predmeti (m. 826), xarici hüququn tətbiqinin hüquqi əsasları, beynəlxalq müqavilələrin qüvvəsi (m. 827), fiziki və hüquqi şəxslərin mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti (m. 829-832), mülkiyyət məsələləri üzrə (m. 836-838), müqavilə və müqavilədən kənar öhdəliklər üzrə (m. 834-835) kollizion normalar öz əksini tapmışdır.

Hətta kodifikasiya işinin ənənə xarakter daşmadığı anqlo-sakson hüquq sistemli ölkələrdə son dövrdə qəbul edilən qanunlarda beynəlxalq xüsusi hüquq normalarına rast gəlinir. Məsələn, Böyük Britaniyada vəsiyyətnamə haqqında qanun (1963-cü il), övladlığa götürmə haqqında qanun (1968-ci il), boşanma və ər-arvadın ayrı yaşamaları haqqında məhkəmə qərarının tanınması haqqında qanun (1996-cı il) və s.; ABŞ-da Vahid Nümunəvi Ticarət Məcəlləsi (1962-ci il), xarici dövlətlərin immuniteti haqqında qanun (1976-cı il) və s. qəbul edilmişdir. Bu ölkələrdə qeyri-rəsmi səviyyədə aparılan kodifikasiya işi də (Böyük Britaniyada Daysi kursu, ABŞ-da Amerika Hüquq İnstitutu tərəfindən hazırlanan qanunların konflikti haqqında qanunlar məcmuəsi və s.) diqqəti cəlb edir.

BEYNƏLXALQ XÜSUSİ HÜQUQUN İNKİŞAFINDA BEYNƏLXALQ MÜQAVİLƏLƏRİN ROLU. Bu və ya digər dövlətin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə özündə beynəlxalq xüsusi hüquq norması ifadə edirsə, belə müqavilə həmin dövlətin beynəlxalq xüsusi hüququnun mənbəyi hesab edilir.

Dünyada integrasiya dərinləşdikcə beynəlxalq xarakterli xüsusi hüquq münasibətlərinin, eyni qaydada tənzimlənməsinə dövlətlərin marağı artır. Bu da onların iradələrinin qarşılıqlı razılaşdırılması əsasında bağlanan beynəlxalq müqavilələrdə öz həllini tapır. Beynəlxalq mülki dövriyyə üçün eyni qaydaların müəyyən edilməsi, yəni onların unifikasiyası beynəlxalq müqavilələr bağlamaqla reallaşır. Unifikasiyanın predmeti kimi maddi, kollizion və prosessual hüquq normaları çıxış edir. Unifikasiya müxtəlif səviyyələrdə: ikitərəfli, regional və universal aparılır. Bundan irəli gələrək ikitərəfli, regional və universal beynəlxalq müqavilələr bağlanır.

Mülki dövriyyə ilə əlaqədar olan ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrlə əsasən aşağıdakı məsələlər tənzimlənir:

- 1) ticarət, iqtisadi əməkdaşlıq, əmtəə dövriyyəsi və ödəmələr, ticarət gəmiçiliyi, azad ticarət rejimi haqqında;
- 2) mülki, ailə, cinayət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında.

Müstəqil Azərbaycan Respublikası bir sıra dövlətlərlə, o cümlədən 2 noyabr 1992-ci ildə mülki, ticarət və cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım göstərilməsi haqqında Türkiyə Respublikası ilə, 22 dekabr 1992-ci ildə mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Rusiya Federasiyası ilə, 29 iyun 1995-ci ildə mülki işlər üzrə hüquqi yardım haqqında Bolqarıstan Respublikası ilə, 8 mart 1996-cı ildə mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi

münasibətlər haqqında Gürcüstan Respublikası ilə, 10 iyun 1997- ci ildə mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Qazaxıstan Respublikası ilə, 18 iyun 1997-ci ildə mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Özbəkistan Respublikası ilə, 05 avqust 1997-ci ildə hüquqi yardım, mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi münasibətlər haqqında Qırğızıstan Respublikası ilə, 21 fevral 1998-ci ildə hüquqi yardım haqqında İran İslam Respublikası ilə, 23 oktyabr 2001-ci ildə mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Litva Respublikası ilə belə müqavilələr bağlamışdır. 3 may 2002-ci ildə mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi əməkdaşlıq haqqında Türkiyə ilə ikinci dəfə müqavilə bağlanmış və həmin müqavilə 2 noyabr 1992-ci il tarixli müqaviləni əvəz edəcəkdir;

- 3) konsul konvensiyaları;
- 4) kapital qoyuluşunun həvəsləndirilməsi və qarşılıqlı müdafiəsi haqqında;
- 5) qarşılıqlı maliyyə və əmlak pretenziyalarının tənzimlənməsi haqqında;
- 6) beynəlxalq avtomobil, dəmiryolu, hava, ticarət gəmiçiliyi əlaqələri haqqında;
- 7) müəlliflik və onunla əlaqəli hüquqların qarşılıqlı mühafizəsi haqqında;
- 8) mülki proses məsələləri üzrə və s.

Regional müqavilələr, bir qayda olaraq, regional beynəlxalq təşkilatların çərçivəsində hazırlanır. Regional beynəlxalq müqavilə kimi Bustamant Məcəlləsi haqqında əvvəlki fəsildə məlumat vermişdik. Müasir dövrdə isə beynəlxalq xarakterli xüsusi hüquq münasibətlərinin beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə tənzimlənməsi prosesi Avropa Birliyi çərçivəsində geniş miqyasda müşahidə edilir. Bu qəbildən olan beynəlxalq müqavilələrdən 1968-ci il «Şirkətlərin qarşılıqlı tanınması haqqında» Brüssel Konvensiyasını, 1968-ci il «Məhkəmə qərarlarının icrası və məhkəmə aidiyyəti haqqında» Brüssel Konvensiyasını (1978-ci il redaksiyasında), 1980-cı il «Müqavilə öhdəliklərinə hüququn tətbiqi haqqında» Roma Konvensiyasını misal çəkmək olar.

MDB çərçivəsində də qəbul edilən 1993-cü il «Mülki, ailə, cinayət işləri üzrə hüquqi münasibətlər haqqında» Konvensiya, 1993-cü il «İnvestisiya fəaliyyəti sahəsində əməkdaşlıq haqqında» Razılaşma, 1995-ci il Avroasiya Patent Konvensiyası, 1997-ci il «İnvestorların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Konvensiya və s. regional beynəlxalq müqavilə kimi xarakterizə edilir.

1975-ci ildən etibarən Amerika qitəsinin ölkələri hər üç ildən bir beynəlxalq xüsusi hüquq üzrə konfranslar keçirir. Qitənin ayrı-ayrı şəhərlərində (Panamada 1975-ci ildə, Montevideoda 1979-cu ildə, La-Pasda 1984-cü ildə və s.) keçirilən bu konfranslarda beynəlxalq xüsusi hüququn ayrı-ayrı məsələləri üzrə otuza qədər konvensiya qəbul edilmişdir.

Universal beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının unifikasiya bir sıra beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Beynəlxalq Xüsusi Hüquq üzrə Haaqa Konfransı, Xüsusi Hüququn Unifikasiyası üzrə Beynəlxalq İnstitut

(UNIDRUA), BMT-nin Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə Komissiyası (YUNSI TRAL) və s. belə təşkilatlardandır.

Beynəlxalq Xüsusi Hüquq üzrə Haaqa Konfransının yaradılması prosesi hələ XIX əsrin 60-cı illərdən başlanmışdır. İlk əvvəl İtaliya hökumətinin təşəbbüsü nəticəsiz qalsa da, 1983-cü ildə Holland hökuməti onun çağırılmasına nail olmuşdur. Konfrans sessiya qaydasında fəaliyyət göstərir. Onun sessiyaları müəyyən tarixi dövrlərdə yaranmış fasilələr nəzərə alınmasa, hər dörd ildən bir çağırılır. 1951-ci ildə Beynəlxalq Xüsusi Hüquq üzrə Haaqa Konfransının daimi statusu qəbul edilir (1955-ci ildə qüvvəyə minib). Statusun 1-ci maddəsinə görə konfransın vəzifəsi beynəlxalq xüsusi hüququn mütərəqqi unifikasiyasına nail olmaqdır. Konfrans hökumətlər səviyyəsində çağırılır, onun Daimi Bürosu fəaliyyət göstərir.

Haaqa Konfransı çərçivəsində ailə hüququ, mülki hüquq, mülki-prosessual hüquqla bağlı mühüm konvensiyalar hazırlanmışdır. Ailə hüququ ilə əlaqədar 1956-cı il «Uşaqlara münasibətdə aliment öhdəliklərinə tətbiq edilən hüquq haqqında» Konvensiya, 1970-ci il «Ər-arvadın boşanması və məhkəmə ayrılmasının tanınması haqqında» Konvensiya, 1978-ci il «Nigahın bağlanması və onun etibarsızlığının tanınması haqqında» Konvensiya, 1978-ci il «Ər-arvadın əmlakına tətbiq edilən hüquq haqqında» Konvensiya və s. göstərmək olar.

Haaqa Konfransı çərçivəsində qəbul edilən 1955-ci il «Daşınar maddi əşyaların beynəlxalq alqı-satqısına tətbiq edilən hüquq haqqında» Konvensiya, 1956-cı il «Xarici cəmiyyət, assosiasiya və təsisatların hüquqi şəxs kimi tanınması haqqında» Konvensiya, 1961-ci il « Vəsiyyətnamənin forması ilə əlaqədar qanunların kolliziyası haqqında» Konvensiya, 1986-cı il «Beynəlxalq alqı-satqıya tətbiq edilən hüquq haqqında» Konvensiya (1955-ci ildə qəbul edilən eyni adlı Konvensiyanı əvəz etmişdir) və s. mülki hüquq münasibətləri ilə əlaqədardır. 1954-cü il «Mülki proses məsələləri üzrə» Konvensiya, 1958-ci il «Uşaqlara münasibətdə aliment öhdəlikləri haqqında» işlər üzrə qərarların tanınması və icrası haqqında Konvensiya, 1970-ci il «Mülki və ticarət işləri üzrə sübutların xaricdə toplanması haqqında» Konvensiya və digər sənədlər beynəlxalq mülki proseslə bağlı məsələləri tənzimləyir.

Xüsusi Hüququn Unifikasiyası üzrə Beynəlxalq İnstitutun əsası 1926-cı ildə qoyulmuşdur. İlk əvvəl Millətlər Cəmiyyətinin köməkçi orqanı kimi yaradılan institut 1940-cı ildən etibarən beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat kimi fəaliyyət göstərir. İnstitutun əsas məqsədi ayrı-ayrı dövlətlərin xüsusi hüquqlarını uyğunlaşdırmaq yolu ilə xarici elementli münasibətləri eyni qaydada tənzimləyən normaların hazırlanmasına nail olmaqdır.

Haaqa Konfransından fərqli olaraq institut daha çox maddi hüquq normalarının unifikasiyasına üstünlük verir. İnstitut tərəfindən hazırlanan mühüm beynəlxalq hüquq sənədlər kimi 1964-cü il «Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqı müqavilələrinin bağlanması ilə bağlı vahid qanun haqqında» Konvensiyanı, 1970-ci il «Turist kontraktları

haqqında» beynəlxalq Konvensiyanı, 1983-cü il «Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqısında nümayəndəlik haqqında» Cenevrə Konvensiyasını, 1988-ci il «Beynəlxalq maliyyə lizinzi haqqında», 1988-ci il «Beynəlxalq faktoring haqqında» Ottava Konvensiyalarını və s. göstərmək olar.

BMT-nin Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə Komissiyası 1966-cı ildə yaradılmışdır. Komissiyanın əsas məqsədi beynəlxalq ticarət hüququnun mütərəqqi harmoniyası və unifikasiyasına kömək göstərməkdir. Bundan əlavə komissiya beynəlxalq ticarət adətlərinin məcəllələşdirilməsini və bu sahədə informasiyaların yayılmasını dəstəkləyir. Komissiyanın fəaliyyətinin nəticəsi olaraq aşağıdakı konvensiyalar qəbul edilmişdir. 1980-cı il «Beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında» BMT Konvensiyası (Vyana), 1974-cü il «Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqısında iddia müddəti haqqında» Nyu-York Konvensiyası (1980-cı il redaksiyasında), 1978-ci il «Yüklərin dəniz daşımaları haqqında» Hamburq Konvensiyası, 1958-ci il «Xarici arbitraj məhkəməsinin qətnaməsinin tanınması və icra edilməsi barədə» Nyu-York Konvensiyası və s. Komissiya tərəfindən 1985-ci ildə YUNSTRAL qanunu qəbul edilmişdir. Onun əsasında bir sıra ölkələrdə müvafiq qanunlar qəbul edilmişdir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının unifikasiyası istiqamətində Ticarət və İnkişaf üzrə BMT Konfransı (YUNKTAD), Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (İMO), Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı (İKAO), Ümumdünya İntellektual Mülkiyyət Təşkilatı (VOİS) çərçivəsində də mühüm işlər görülmüşdür.

Bunlardan əlavə qeyd edilməlidir ki, konkret beynəlxalq təşkilatla bağlı olmayan çöxtərəfli beynəlxalq müqavilələr də mövcuddur. Hələ XIX əsrin axırlarında belə müqavilələr bağlanmağa başlanmış və onların bir qismi bu gün də qüvvədədir. 1883-cü il «Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi üzrə» Paris Konvensiyası, 1886-cı il «Ədəbi və bədii əsərlərin mühafizəsi haqqında» Bern Konvensiyası, 1891-ci il «Əmtəə nişanlarının qeydiyyatı haqqında» Madrid Konvensiyası, 1952-ci il «Müəlliflik hüquqları haqqında» Ümumdünya Konvensiyası, 1931-ci il «Çeklər haqqında» Cenevrə Konvensiyası və s. konvensiyalar bu qəbilədənndir.

Beləliklə, özündə beynəlxalq xüsusi hüquq normalarını ifadə edən beynəlxalq müqavilələrin geniş spektri mövcuddur. Beynəlxalq hüququn müstəqil subyekti kimi Azərbaycan Respublikasının dünyaya inteqrasiyasının vacib şərtlərindən biri də zəruri beynəlxalq müqavilələrə vaxtında qoşulmaqdan ibarətdir.

Digər mənbələr. Beynəlxalq xüsusi hüquqda mənbə kimi qiymətləndirilən adətlərə beynəlxalq ticarət, beynəlxalq ticarət gəmiçiliyi və beynəlxalq hesablaşma sahələrində geniş təsadüf edilir. Ticari adətlər-xarici ticarətdə uzun müddət ərzində tətbiq edilən dövlətlər tərəfindən tanınan, lakin dövlət aktlarında (qanunvericilikdə və ya beynəlxalq müqavilələrdə) göstərilməyən qaydalardır.

Beynəlxalq xüsusi hüquqda bir qaydanın uzun müddətli istifadəsində və ya sistemik tətbiqində meydana gəlmiş ən qədim mənbələrdəndir.

Beynəlxalq mülki dövriyyədə tərəflərin tez-tez belə adətlərə istinad etməsi beynəlxalq qeyri- hökumət təşkilatları səviyyəsində onların qeyri-rəsmi kodifikasiya işinə təkan vermişdir. Belə məcmuələrdən biri də iqamətgahı Paris şəhərində yerləşən Beynəlxalq Ticarət Palatası tərəfindən hazırlanan ticarət adətlərinin təfsirinin beynəlxalq qaydaları (İNKOTERMS) adlanır. İnkotermsə görə beynəlxalq ticarət zamanı təsadüf edilən adətlər sistemləşdirilmiş və onların təfsiri verilmişdir. Onun ilk variantı hələ 1936-cı ildə nəşr edilmiş, hazırda isə 1990-cı il variantında qüvvədədir. İnkotermsdən istifadə etmək arzusunda olan tacirlər (iş adamları) bağladıkları müqavilədə ondan istifadəni qabaqcadan şərtləşirlər. Bir sıra dövlətlərdə İnkotermsdən istifadə qanunvericilikdə nəzərdə tutulub. Məsələn; Ukrayna Prezidentinin 4 oktyabr 1994-cü il tarixli fərmanında müəyyən edilib ki, Ukraynada sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektləri predmeti əmtəə (iş, xidmət) olan müqavilələr, o cümlədən xarici iqtisadi əqdlər bağlayarkən İnkoterms qaydaları tətbiq edilməlidir.

Beynəlxalq Ticarət Palatası tərəfindən həm də sənədli akkreditivlər üçün unifikasiya edilmiş Qayda və Adətlər (1993-cü il redaksiyasında), inkasso üzrə unifikasiya edilmiş Qaydalar (1995-ci il redaksiyasında), müqavilə təminatları üzrə unifikasiya edilmiş Qaydalar (1978-ci il) və s. hazırlanmışdır.

Mülki dövriyyədə adətlərin tətbiq edilməsini nəzərdə tutan normalara həm beynəlxalq müqavilələrdə, həm də dövlətdaxili qanunvericilikdə rast gəlmək mümkündür. 1980-cı il əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında BMT Konvensiyasının 9-cu maddəsində deyilir ki, tərəflər razılaşıdıqları hər hansı adətlə əlaqəli hesab olunur. Əgər tərəflərin razılığı ilə başqa qayda müəyyən edilməyibsə, onda onların bağladıkları müqaviləyə onların bildiyi və ya bilməli olduğu beynəlxalq ticarətdə geniş tətbiq edilən adət tətbiq edilməlidir.

1961-ci il xarici ticarət arbitrajı haqqında Avropa Konvensiyasında, bir sıra beynəlxalq arbitraj rəqlamantlərində beynəlxalq ticarət adətlərinin tətbiqi haqqında müddəa nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 10-cu maddəsinə görə mülki dövriyyədə işgüzar adətlər tətbiq edilə bilər. Orada deyilir: «Sahibkarlıq fəaliyyətinin hər hansı sahəsində təşəkkül tapan və geniş tətbiq edilən, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan davranış qaydası, hansısa aktda qeyd edilib-edilmədiyindən asılı olmayaraq, işgüzar adət sayılır». Mülki Məcəllənin 11-ci maddəsinin birinci hissəsinin tələblərinə görə işgüzar adət hüquqi qüvvəsinə görə mülki qanunvericilikdən, tərəflərin razılığı ilə seçilən qaydalardan sonrakı yerdə durur.

1999-cu il «Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda isə birbaşa «ticarət adətləri» anlayışından istifadə edilir. Həmin qanunun 28-ci maddəsinin dördüncü hissəsində deyilir: «Bütün hallarda arbitraj məhkəməsi müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq və bu əqdlərə tətbiq edilən ticarət adətlərini nəzərə almaqla qərar qəbul edir».

Beləliklə, adətlər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə də hüququn mənbəyi kimi tanınır.

Qeyd edildiyimiz kimi anqlo-sakson hüquq sistemli ölkələrdə **məhkəmə presedentləri** hüququn mənbəyi hesab edilir. Məhkəmə presedenti dedikdə hər hansı hüquqi məsələnin həlli ilə əlaqədar məhkəmənin çıxardığı qərarın analoji işlərə baxılarkən rəhbər tutulması başa düşülür. Məhkəmə presedentinin mahiyyəti hər hansı konkret işə dair məhkəmə qərarına normativ xarakter verməsindədir. Məhkəmə qərarını qanunla bərabərləşdirmək üçün müstəqil və yüksək ixtisas dərəcəsi olan hakimlərin qərarları əsasdır. Beynəlxalq xüsusi hüquqda arbitraj təcrübəsinə-beynəlxalq kommersiya arbitrajı, üçlər məhkəməsinin təcrübəsi aid edilir.

Beynəlxalq xüsusi hüququn əsas mənbələrindən sayılan məhkəmə təcrübəsi bir sıra qərb ölkələrində qanunverici normlara təsir edir ki, bu da hər hansı hüquqi məsələ hakimlərin qərarlarının gələcəkdə baxılan analoci işlərin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb etməsidir.

İngiltərə və qismən ABŞ-da məhkəmə presedenti sistemi mövcuddur. Böyük Britaniyada hüququn mənbəyinin bu növünə xüsusi əhəmiyyət verilir və məhkəmə presedenti hüququn mənbələri sırasında birinci yerdə durur.

Azərbaycan Respublikasında məhkəmələrin hüquq norması yaratmaq səlahiyyəti olmadığına görə onların çıxardığı qərarlar da birbaşa mənbə kimi qəbul edilmir.

NƏTİCƏ

Beynəlxalq xüsusi hüququn öyrənilməsində müqayisəli hüquqşünaslıq – müxtəlif dövlətlərin hüququnda müvafiq norma və institutların müqayisəli öyrənilməsi və uyğunlaşdırılması mühüm yer tutur. Bu, təcrübənin tələblərinə cavab verir. Məsələn, Azərbaycan ərazisində hüquqi və fiziki əcnəbo şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətində iştiraklarının hüquqi əsasları Azərbaycan qanunvericiliyi ilə öyrənildikdə, təbii ki, Azərbaycanın hüquqi və fiziki şəxslərin xaricdə belə fəaliyyətdə iştirakının hansı hüquqi əsasları olması məsələsi yaranacaqdır. Onlar əsasən, müvafiq xarici dövlətin hüququ ilə müəyyənləşdirilir.